

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)
Vol: 8, Jan.- June. 2023

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2023ء، مسلسل شمارہ 15

☆ ڈاکٹر کرامت مغل، ڈاکٹر محمد عرفان الحق

PUNJABI FICTION OF 2021... A CRITICAL AND ANALYTICAL STUDY

2021 دا پنجابی گلپ۔۔۔۔ اک تنقیدی تے تجزیاتی مطالعہ

Abstract

Fiction books in Punjabi language published in 2021. discussed the point of view of the author, that can be clarified. How Punjabi stories, novels and novelelltes are being written has been viewed critically and analytically so that many layers of fiction can be seen. Today's writers describe the good and bad of their society in a very unique way as well as real colors of life shown. It may be said that in 2021, Punjabi fiction writers played a vital role for depicting norms of the society in various ways as each writer has own writing style.

Keywords: Fiction, Language, Stories, Novel
Society

دھرتی اتے پہلے انسان دے جمدیاں نال ای کہانی دھرتی اتے جنم لے چکی سی جد انسان اک توں دو ہوئے

☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور
☆ اسٹنٹ پروفیسر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

تاں کہانیاں دیاں قسماں وچ وادھا ہوندا گیا۔ کردار بدلدے گئے۔ کہانیاں بدل دیاں رہن دانہ ممکن والا سلسلا شروع ہو گیا۔ ہرزبان وچ کہانی کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی۔ جو اثرات مقامی زبانوں اُتے پیندے رہے اوہ پنجابی وچ آندے جارہے نیں۔ انگریزاں دے آون نال پنجابی نثر ول اُچھا دھیان دتا جاوَن لگاتے نویاں نویاں کھیتریں وچ ساہت رچیا گیا ناول تے کہانی دے کھیتر ول ایہناں دے اثر پٹھ ای مُڈھلیاں لکھتاں نیں۔ ہرزبان وچ کہانی کسے نہ کسے روپ وچ موجود رہی اوہنوں بھاویں جووی ناں دتا جاندا رہیا ہووے۔ ڈیوڈ گرام (David Gramb) ہوری لٹری کی کمپین ڈکشنری (Literary Companion of literary terms) وچ شارٹ سٹوری بارے اوہدے تاثر تے خاص مرکزی رنگ نوں اُگھڑواں نیا اوہدے موجب:

“Short story, A piece of fiction of limited scape
but self contained or unified in its focus on a
single, salient theme and effect.” (1)

فنی لحاظ نال افسانے اُپر کئی جکڑ بندیاں نیں اوہناں نوں کھڈھ رکھ کے ای لکھاری چنگی لکھت گھڑا اے قدر آفاقی لکھدے نیں:

”فنی لحاظ نال افسانہ نگار تے ایہ پابندی لگ جاندی اے پئی اوہ کسے مسئلے
نوں چھیڑ کے او تھے لیا کے چھڈے جتھے قاری اُتے وی ایہ پابندی لگ
جائے کہ اوہ مسئلے تے گوہ وچار کرن تے مجبور ہووے۔“ (2)

چنگی کہانی یاں افسانے اندر وحدت تاثر حیاتی دا فلسفہ جذبات نگاری غیر متوقع انت، سوہنے مکالمے تے
منظر نگاری توں کھ اختصار وی ہوندا اے۔ نال ای پلاٹ ویلے تے تھاواں داوی خیال رکھناات ضروری اے۔ تاں
جے پڑھن والے نوں انمٹ تاثر دتا جاوے۔ ڈاکٹر بلدیوسنگھ دھالیوال کہانی تے پنجابی کہانی دے حوالے نال بحث
کر دیاں لکھدے نیں:

”کئی کہانی شارٹ سٹوری (Short Story) دی تھاں پنجابی وچ کہانی
سنکلیپ ای ودھیرے اے۔ ایس کھلے پن وچ منی کہانی توں لے کے لمی

جٹل کہانی تک دیاں سبھ ونکیاں سبجے ای چھپا دیندیاں ہن۔“ (3)

پاکستانی پنجابی گلپ اجوکے سے وچ اجیہا لکھیا جا رہیا اے جس نوں دُنیا دی کسی وی زبان دے افسانوی ادب دے ساہویں رکھیا جاسکد اے۔ ہر ورھے پنجابی دے کھیتز وچ چنگیاں تے چوکھیاں کتاباں ساہنے آ رہیاں نیں جس پاروں نویں لکھن والیاں نوں پریرنا ملدی اے لکھن والیاں گلپ دے کھیتز وچ اجوکے سے دی کیویں گل کیتی ایس رجھوں 2021 دے ورھے وچ چھپے گلپ بارے جیہڑیاں کتاباں ساہنے آئیاں اوہ کہانی پراگے 1- آکاش دا پراگہ ”اوم پریم کٹیا“، 2- جاوید بوٹا دا پراگہ ”چولاں دی بُرکی“، 3- چودھری نذیر احمد ارمان دا کہانی پراگہ ”پھٹ جگر دے“، 4- سعید اُلفت دا کہانی پراگہ ”رہتل دیاں تصویراں“، 5- شہزاد اسلم دا کہانی پراگہ ”دریاواں دے ہانی“، 6- شاہین زیدی دا کہانی پراگہ ”اوکھے پینڈے“، 7- صابر علی صابر دا کہانی پراگہ ”بھگھکھ“، 8- علی انور احمد دا کہانی پراگہ ”دوجی غلطی تے ہور کہانیاں“، 9- عرفان احسن پاشا دا کہانی پراگہ ”پرتن“، ناولٹ / ناول، 10- حمید رازی دا ناول ”کوٹھی نمبر 8“، 11- زاہد حسن دا ناول ”کہانی اک ماں دی“، 12- محمد صغیر خان دا ناولٹ ”مولا چھ“، 13- ہر کیرت کور چاہل دا ناول ”تھوہراں دے پھل“ (اُلٹھا: افضل ساحر، عبدالحفیظ)۔

آکاش دا کہانی پراگہ ”اوم پریم کٹیا“ وچ ستارہاں کہانیاں نیں کہانیاں دی اُچھتا ایہہ کہ ساریاں کہانیاں اوس ویلے دے پنجاب دی رہتل تے وسیب بارے نیں جدوں پنجاب اندرونڈ دے رَو لے نہیں سن تے کئی کرداراں نے ونڈ مگروں وی اپنے آپ نوں سچے پنجاب توں وکھرا نہیں سی کیتا۔ آکاش نے کہانیاں کھیتی وچ اپنے آپ نوں منواتاں بڑا چر پہلاں لیا کیوں جے اوہ اردو دے افسانوی مجموعے ”بسواس“ راہیں ایس کھیتز وچ پچھان کروا چلے سن۔ مادری زبان وچ ایہہ اوہناں دا پہلا کہانی پراگہ سی۔ پراگے وچ کجھ کہانیاں وچ جتھے نویں تجربے سن او تھے اوہناں کول اچھے خیال وی سن جیہڑے اوہناں توں پہلاں ڈھیر لکھاریاں لکھے۔ ”ست نام وائے گروجی“ کہانی وچ دادی دیاں گلاں دی نگھ نوں پوتر احموسدا ہو یا ونڈ توں پہلاں دے سے جا اڑیا جتھے اوس دی دادی بیٹھی چرخہ کت رہی سی۔ کہانی وچ ”لیسن رُون“ دی باس وی محسوس کیتی جاسکدی اے۔ دادی اپنیاں ساریاں گلاں پوترے نال سانجھیاں کردی جو کدے اوس نے اپنے دھیاں پُتراں نال سانجھیاں نہ کیتیاں سن۔ گلاں گلاں وچ جد پوترے، دادی کولوں ککر سنگھ بارے پچھیا تاں دادی اوس دی اڑی اگے جیویں ہار کے اوس نوں اپنی تے ککر سنگھ دی کہانی سنائی وچ اوہ وچار

وی سانجھے کردی رہی جو اوس دے اندر وسدے موہ دے عکاس سن۔ ایہہ سبھ وارتا جدوں دادی سُنا چکی تاں اوس نوں بھڑکی لگی رات دے پچھلے پہر اوس پوترے کولوں پانی دا گلاس منگیا، پانی پی کے اوہ پاسا پرت کے پے گئی۔ اوس دے من وچ صدیاں توں سانجھیا بھاری جس نوں اج اوس لہ چھڈیا۔ سویر ہوئی تاں دادی ایس وٹڈ پاون والی دُنیا توں اگلے جہان اڑ چکی سی۔ نکر اُگر لاندرا ہیاتے کہانی نواں موڑ لیا جس نوں آ کاش انج بیان کیتا۔

”موندہ کیوں موڑ لیا ہئی،“ نئے موڈھے توں پھڑ کے فیہر ہلایا۔ دادی ہلی جلی

نہیں۔ نئے موڈھے توں پھڑ کے آپدے ول کھچیا تاں دادی سدھی ہو

گئی۔ ساہ پورے ہو گئے سن۔ نکا تھتھر گیا۔ چیرکاں مارن لگا۔ ”دادی میری

امڑی توں کیوں نیندر سوں گئی ایں جس دی سبھی سویرای نہیں ہوندی۔ رب

دے ناں تے مینوں اکلیاں پھڈ کے نہ جاویں۔“ (4)

کہانی رلے ملے سماج و اسیاں دی کہانی اے ایس طرح دے موضوع وٹڈ توں مگروں ڈھیر لکھے گئے کئی پنجابی کہانیاں اسیاں حوالے نال ودھیا لکھیا جے موضوع پکھوں ویکھو تے ایہ پنجابی کہانی کھیترو وچ نویکلا موضوع اُکاوی نہیں۔ آ کاش دے کہانی کہن دا انداز نہ تاں بہتا گجھلک اے نہ ای سادہ تے اوہ کہانی دے موضوع دے نال فنی صلاحیت نوں وکھرے ڈھنگ ورتیا گیا اے۔ تیجی دُنیا دے مسئلیاں نوں بیان کردیاں جیوں دیاں کوڑیاں سچائیاں نوں بیان کرن لگیاں جھکدے وی نہیں اوہناں دے انجھک بیانیے کہانی نوں ہور سواد لانا پھڈیا۔ لکھت اُپر ترقی پسند تحریک دا ادب اُتے اثر اے۔

اک ہور ذکر جوگ کہانی ”تندور“ جیہدے وچ سماجی المیہ اے ایسے نوں بیان وچ کہانیاں نوں جو سوکھا اے اوس دا اندازہ کہانی راہیں ہی ہوسکدا اے۔ کہانی دی تکنیک دے حوالے نال گل کردیاں علی انور احمد فلیپ لکھدیاں وچار سانجھے کردے نیں۔ جاوید بوٹا جے کہانیاں جہناں سنتالی دی وٹڈ ویلے دی کہانی ”چولاں دی بُرکی“ نوں کہانی پراگے داناں دتا۔ کہانی وٹڈ ویلے دے اوہناں لوکاں دی کہانی اے جہناں نوں اج وی جے وٹڈ ویلا یاد آ جائے تے اوہناں دی بُرکی سنگھی توں پٹھاں نہیں لنگھدی کیوں جے اوہناں اوس ویلے جھڑی لٹ مار ویکھی اوس نوں اوہ پون صدی بیتن مگروں وی نہیں وسار سکے۔ جاوید بوٹا ملے چرتوں روزی روٹی کارن بدلیں وسدے نیں بدلیں وچ

وسدے لوکاں نوں دیس دی یاد کیوں ستاندی اے اوہناں دیاں کہانیاں داہرمن پیارا موضوع اے۔ پراگے دی پہلی کہانی ”مٹھی گا جر“ وچ دیس دیاں یاداں، پروار وچ بتائے پل اکھاں وچ ہنجولے آندے نیں:

”اکھاں وچ ڈُلھن والے کھارے پانی نے چیتے دی رڑک کجھ گھٹ کردتی سی، اک لتا ٹھنڈا سیت ہسوکا بھر دیاں اوہنے کول پئی صفائی نال اپنیاں اکھاں چنگی طرح پونجھیاں، اوہدی چھہ نے وی چھیتی نال مونہہ وچ روڑاں وانگ رڑکن والے گا جر دے نلے نلے ٹوٹیاں نوں اکھیاں کر کے باہر سٹن لئی بلھاں ول دھک دتا جیہناں اوہدے مونہہ وچ تاں مٹھاس پر دماغ وچ چیتے دی کڑتن کھلا ردتی سی۔“ (5)

سعید اُلفت دا کہانی پراگا ”رہتل دیاں تصویراں“ وچ وسوں دے جھلکارے نیں اوہناں دے پراگے وچ ستارہاں کہانیاں نیں جو تکنیکی اعتبار نال اوس سترتے نہیں جس سترتے آج دی کہانی اپڑ چکی اے۔ اوہناں دا پہلا کہانی پراگا اے پہلاں اوہناں بطور شاعر اپنی پچھان بنائی، اوہ چھیتی ای بطور کہانیکار پچھان بنا لین گے۔ پراگے دیاں کہانیاں دے موضوع روایتی کہانی والے انداز توں اگانہ نہیں۔ پراگے دی پہلی کہانی ”تصویر“ اے جیہڑی ٹیچی کیس وچ موجود اے جدوں ٹیچی کیس نہر وچ رڑھ گیا نورے نوں اپنی جان توں ودھ ٹیچی کیس دی پرواہ سی کیوں جے ٹیچی کیس نال اوہدا جیون تے یاداں جڑیاں سن جہدے نال اوہدا جیونا سی۔ چاچا شریف نورے نوں ٹیچی کیس دی پرواہ اپنی جان توں وی ودھ کر دیاں ویکھانج جھڑکیا۔

”یار تُوں عجیب بندہ ایں نہ تینوں اپنی جان دی پرواہ اے تے نہ تُوں بال دا چکھیا اے۔ تُوں ٹیچی کیس دارونا رو رہیا ایں۔ ٹیچی کیس کتھے؟ ٹیچی کیس کتھے؟“ (6)

کہانیکار آل دوال نوں اکھوں پر وکھے نہیں ہوون دیندے، جس پاروں لکھتاں وچ مشاہدے نوں محسوس کیتا جاسکدا اے۔ کہانیاں دے کرداراں دا بہت نیڑیوں مشاہدہ کر دیاں نفسیاتی کیفیت نوں پرکھن دا جتن کردے نیں۔ سعید اُلفت نے اجوکے سمے دی تیزی نوں ویکھدیاں اجہیاں کہانیاں رچیاں جیہڑیاں طوالت پاروں نہیں سگوس

نئی کہانی پاروں پچھان بنیاں انٹرنیٹ دے سے وچ انسان کول ویلھ نہیں کہ اوہ لکھن پڑھن ول دھیان دیوے یاں لمیریاں کہانیاں پڑھ سکے۔ ایہناں گلاں نوں محسوس کردیاں سعید الفت نے اجیہاں کہانیاں لکھیاں جیہڑیاں دو توں پنج صفحیاں وچ مک جاندیاں۔ ”روڑے شاہ“ ورگے کردار آل دوال دے میں ہر علاقے وچ میں۔ کہانی وچ سعید الفت نے جتھے مشاہدے توں کم لیاوتھے کجھ اجیہاں واپڑیاں بیان کیتیاں تے حقیقت نوں پریریا۔ روڑے شاہ میراٹی سی تے اک ڈیرا بنا کے دم جھاڑ کرن لگا۔ اوس کہانی بیان والے نوں ویہہ پننجھی ورھیاں دی پری دی کہانی سنائی جس دے ”سائیں“ ہون نوں چھیماتے اچھوتے غلط ڈھنگ نال ورتیا اوہناں نال تھانے دار تے سیاسی لوک وی رل گئے۔ کہانی وچ واقعات دیاں اینیاں چھالاں حقیقت دے گھیرے توں ڈراڈے جاڈگی۔ کہانی ”اکلاپا“ صرف اپنے شعر سناون لئی لکھی گئی کیوں جے اوس توں دکھ اوہدا کوئی سر پیرای نہیں۔ انج کئی ہور کہانیاں پراگے وچ میں۔

شہزاد اسلم دادو جا کہانی پراگا ”دریاواں دے ہانی“ اوسے ورھے دا اے جد کہ ایس توں پہلاں اوہناں دا اک ہور کہانی پراگا ”واورو لے“ وی چھپ چکیا اے۔ شہزاد اسلم نوں جادوئی حقیقت نگاری راہیں کہانی بیان دی اٹکل سی ایسے تکنیک نوں اوہناں اپنی پہلی کہانی ”اٹلی“ وچ ورتیا۔ پراگے وچ تیرھاں کہانیاں تے چھے فلیش فکشن دے ناں نال کہانچیاں نوں شامل کیتا گیا ایس طرح کتاب وچ کہانیاں دی تعداد 19 اے۔ کتاب دی ٹائٹل کہانی ”دریاواں دے ہانی“ پراگے دی سبھ توں لمیری کہانی اے جس نوں ریت، رہتل تے سماجی تاریخاں نال جوڑ کے بیانیا گیا اے۔ کہانی وچ حمد اللہ ورگے کردار وی میں جو نئے بالاں کولوں مزدوری کروا کے خد دولتوں کما رہے سن تے ماڑے لوکاں دا استحصال اوہناں دے کارے میں۔ ماجھی دے کردار راہیں اوہناں ڈھیر گلاں پڑھنہاراں ساہمنے رکھ دتیاں اوہناں نوں سوچن دی پریرنا دتی۔ تھوڑے جیسے لفظاں وچ ماجھی (منڈرے) دے کردار نوں ویکھیا جاسکدا اے اوس دا اکلاپاتے جیون دا اوہ رنگ وی جس راوی دے پانی وچ کیمیکل سٹ کے اوس نوں زہریلا کر چھڈیا اوہ ہن جیون دی تھاں موت وٹا داسی۔ کہانی نوں حدوں ودھ لمیرا کرن لئی گھسیٹیا گیا اے ایس طرح کئی تھاواں تے واڈھوتے لفظاں تے منظر نگاری نوں شامل کیتا گیا۔ اوہناں وسیب نوں کدھرے وی نہیں وساریا:

“Its identity is independent of historical origin

or religion and refers to those who reside in the

Punjab region or associate with its population
and those who consider the Punjabi language
their mother tongue.” (7)

کہانی کار آل دو الاکدے وسار نہیں سکدا کیوں جے اوہ ویلے تے وسیب دی اوہ گل ساہنے لیاون دا جتن
کردا اے جس راہیں وسیب دی صحیح تصویر ساہنے لیاندی جاوے۔ ”دریاواں دے ہانی“ دی ہر کہانی وچ پنجاب دا
جیوندا جاگدا وسیب اے۔ شہزاد اسلم نے فلیش فلکشن دے ناں تے جیہڑیاں کہانیاں شامل کیتیاں اوہ اوہناں وچ لون
دا تھم وچ ذکر اے کہ:

”میں اہوتوں بغیر لون دا پچا ڈھیلا بن کے ساریاں لئی عبرت بن گیا۔“ (8)

شہزاد اسلم نے کہانیاں وچ تاریخ دے رنگ دکھائے علمی ڈھنگ وی مٹھرا اے کدھرے تاریخ دے وڈے
کرداراں نوں بیان کیتی تے کدھرے نئے صابر علی صابر دا دو جا کہانی پراگا ”بھکھ“ پہلی وار اوسے ورھے شائع ہويا
اوس توں پہلاں اوہ ”پرچھاویں“ دے سرناویں پٹھ کہانی پراگا چھاپ کے پنجابی کہانی پڑھن والیاں کولوں ماننا کھٹ
چلے سن۔ کہانی پراگا شاہ مکھی تے گر مکھی دوواں رسم الخطاں وچ اے شاہ مکھی دے اک سوتن تے گر مکھی دے اکیاسی
صفحے نیں کہانیاں دی کل تعداد ستائی اے۔ کہانیاں جیون دے کئی رنگاں وچوں اجھے رنگ دی چون کیتی جیہدے نال
سماج دا اصل مہاندرا ساہنے آئے۔ بھکھ دی گل کردیاں انسان دی جبلت نوں موضوع بنایا۔ میکسم گورکی موجب ہر
لکھت دا ہیر و مزدور ہونا چاہیدا اے پہلی کہانی ”چونڈھی“ وچ مرکزی کردار مزدور اے جیہڑا مزدوری دی بھال وچ
مزدوراں دے اڈے آ بیٹھا مزدوری دی اڈیک پر کوئی اوس نوں لیجان لئی تیار نہیں سی اوہنوں انتاں دی بھکھ لگی سی
نان چھولیاں دی ریڑھی ول ویکھدیاں اوہ سوچی پے گیا پر اوس دے لاشعور وچ مذہبی سوچ اوس تے حاوی سی اوس
دساں دانوٹ ہری ٹاکی وچ پلیٹ کے گلے وچ سٹ دتا۔

”اوہنے نان چھولیاں والے دے پھٹے ول ویکھے بنا ای سچے ہتھ نال بو جھی
وچوں دساں دانوٹ کڈھ کے غلے (گلے) وچ پادتا تے اُتے پنے مٹی
دے روغنی پیالے چوں آئیوڈین ملے لون دی چونڈھی بھر کے مونہہ وچ پیا

لئی۔“ (9)

”گواہی“ کہانی وچ اندر لکے آپو مار حملے دے لوکاں ول اشارہ اے جیہڑا دیس دا امن تباہ کر دے نیں۔ نفسیات بیان کردیاں کہانیاں کچر، چاچی، افطاری ورگیاں کہانیاں مثال نیں۔ صابر علی صابر انسان دی نفسیات نوں نیجھ نال بیانیہ جیہڑا ایس ورھے دے کہانیکاراں کول گھٹ ای ویکھن نوں لبھا۔ شاہین زیدی دا پراگا ”اوکھے پینڈے“ پاکستان پنجابی ادبی بورڈ لاہور ولوں شائع ہو یا جیہدے وچ سولھاں کہانیاں نیں اک سو چار صفحیاں دی کتاب اے۔ کہانیکاری بارے پروین ملک دا کہنا نچ اے:

”شاہین زیدی دیاں کہانیاں سانوں حیاتی دے نلکے نلکے سچ وکھاؤندیاں نیں، کچھ جانے تے کچھ انجانے۔ ایہہ ساریاں کہانیاں سانوں جیون دے اوکھے پینڈے پیاں سوانیاں دی کتھا سناندیاں نیں کہ کئی لوکاں نوں اوہناں دی غلطیاں دی سزا بھگتنی پیندی اے، جیہڑیاں کدی اوہناں کیتیاں ای نہیں۔“ (10)

شاہین زیدی دیاں کہانیاں اوہناں دیاں اردو کہانیاں دا پنجابی ترجمہ نیں پراگے وچ جنیاں کہانیاں نیں اوہ اوہناں دے مجموعے ”کرم کی آس“ وچ چھپ چکیاں نیں۔ کہانیکاراں نے سوانیاں دے جیون نوں نیڑے جانیا اے اوہناں دے دکھاں سکھاں دی ترجمانی کردیاں سماج دے کوجھ نوں بیان کرن توں نہیں منگے ”ملوٹا چہرہ“ کہانی وچ اجیہی سوانی دے حالات نیں جیہڑی مرداں دے معاشرے وچ دکھ بھوگ رہی سی اوہا سائیں اوس نوں ماردا گنڈا پر اوہ کچھ نہیں کر سکدی سگوں حالات دے جبر نوں سہہ رہی سی۔

علی انور احمد اچھے کہانیکار نیں جنہاں سب توں ودھ کہانی پراگے پنجابی ادب نوں دان کیتے اوہناں دیاں کہانیاں دا خاص اُسلوب اے جو پڑھن والیاں نوں اپنے ول کیل لیندا اے۔ وسیب نال جُویاں کہانیاں اوہناں دی اچھی پچھان نیں۔ ”دوجی غلطی تے ہور کہانیاں“ چودھواں کہانی پراگا اے جیہدے وچ گیارھاں کہانیاں نیں۔ پہلی کہانی ”یرک گئے پیو دا دھڑ کو“ سماج وچ وسدے گھر وکی جیون دا جھلکارا اے دھیاں دے پیوواں دا دھڑ کو کہ اولاد نوں سکھی ساندی ویکھنا چاہندے نیں اوہناں نوں ڈر ہوندا اے کہ کدھرے کوئی بھُل چک نہ ہو جائے جس نال دھیاں

نوں گھروں بے گھر ہونا پوے۔ کہانی نوں مڈھ توں اخیر تک کوئل انداز نال ٹوریا گیا۔ نائی دی دکان تے جدوں کہانی بیان والے نوں پنڈ دے بندے دی دھی نسرین دی طلاق دا پتا لگا تاں اوس اپنی دھی بارے دھڑک لوگ گیا ایسے لئی اوس خود کلامی کیتی تے من ای من وچ فیصلا کیتا کہ اوہ لاہوروں آئی دھی تے جوئی نوں فوری واپس گھر هل دیوے گا سمجھ سمجھا ون والی گل نہیں کرے گا مصنف دے لفظ کجھ انج نہیں:

”دھیاں توں ڈر نہیں آندا، دھیاں دے لیکھاں توں ڈر آندا اے۔ اللہ ساریاں دیاں دھیاں دے نصیب چنگے کرے۔ کیہ زمانہ آ گیا اے گل کرن دی کوئی واہ جاہ ای نہیں اے۔ اپنی نیکی جیہی گل پاروں..... ظالم نے بڑا ظلم کمایا اے۔ بڑی ہوڑ مت توں کم لیا سو۔ ہیرے ورگے بالاں داوی خیال نہیں سوکیتا۔“ (11)

کہانی پر اگے دی ٹائٹل کہانی ”دو جی غلطی“ وچ جتھے آل دوالے دی کہانی اے او تھے کہانی نوں وڈے کینوس تے لیجان دیاں کہانی وچ قومانتری پدھر دے مسئلیاں نوں وی سامنے لیاندا اے۔ دوسوانیاں وچ قربانی دے گوشت دی چوری توں گل و دھی فیہر جداک گھر والی دا جی افغانستان گیا تاں او تھے کیہ واپڑی تے قومانتری پدھر تے ماڑے تے تگڑے دیساں وچ کارکیہ ہو یا اوس ول وی سینت کیتی گئی اے۔ کہانی دے کرداراں راہیں اوہناں دیساں ول سینت اے جو آپسی جھیریاں وچ نیں۔ افغانستان نال بھاریں گٹریاں ریاستاں نے صلح نہیں کیتی اے پر اوس اُتے جیہڑے حالات دا جبرسی اوس نوں گھٹا دتا گیا کیوں بے تاشی دیساں نے ایہدے وچ اپنا کردار ادا کیتا اے۔ بدلیں جا کے لوکائی دی حالت بدل جان دی اے پر کسے نوں ایہہ چیتے نہیں رہندا کہ بدلیں وچ جا کے مزدوری تھپا کرن والے نال کیہ پیتدی اے۔

علی انور احمد تے کہانی نوں نئے کینوس توں وڈے کینوس تیکر اپڑایا کہانی سنان دیاں اک پنڈ توں دیس تے دیس توں قومانتری پدھر تے بیان کیتا۔ ”زہراں“ کہانی وچ آپسی لوکائی وچ کیوں بھیرے شروع ہو یا لوکی اک دو بے نوں مارمکا ون وچ اندروں اندری حسد دی بھٹھی وچ سڑر ہے نیں سب اک گلی، اک پنڈ، شہریاں صوبے وچ نہیں سگوں پورے دیس وچ ایہہ ریت پرچلت اے جس نوں علی انور احمد تے ودھدے بھیرے نوں مکا ون دی سدھر کیتی۔

علی انور احمد محبت وطن لکھاری نہیں اوہ دیس وچ بھٹیڑیاں ریتاں دی ودھاتا نہیں چاہندے اوہ کہانیاں وچ اجیہاں پرتاں رکھدے نیں جنہاں راہیں کہانی اندر کوئی ناکوئی لکھا سنہیا دسد اے جیہڑا اوہناں نوں ہو رکھاریاں توں وکھ کرا اے۔ کہانیاں وچ اجیہا تاثر ضروری اے جیہڑا پڑھن والے دے دماغ اُتے لمے چرتیکر رہند اے وحدت تاثر کہانی دے فن نوں منفرد کردی اے۔ احسان الحق موجب:

”وحدت تاثر کی شرط اولین کو ذہن میں رکھ کر ایک اچھا افسانہ نگار اپنے سفر

کا آغاز کرتا ہے۔ آغاز سفر سے پہلے وہ طے کرتا ہے کہ وہ کونسا واحد تاثر ہے

جسے افسانے کے ذریعے پیدا کرنا ہے۔“ (12)

عرفان احسن پاشا دا پہلا کہانی پراگا ”پرتن“ ایسے ورھے چھپیا پہلاں اوہناں دیاں کجھ کہانیاں ”سویر انٹرنیشنل“ تے ”رویل“ وچ چھپدیاں رہیاں پراگے وچ گل 20 کہانیاں نیں۔ سوانیاں دی نفسیات دے چنگے جانو نیں ”آئی“ ورگی کہانی الیکدیاں اخیر تے کہانی نوں نواں دتا اے۔ نفسیات دے نال نال اوہناں وسیب وچ اپنے آل دوال نوں وی نہیں وساریا نال جڑیاں کہانیاں بیان کیتیاں نیں۔ عرفان احسن پاشا اپنے وسیب تے رہتل نال پیار کردے نیں جس دا دکھالا اوہناں کہانی ”رکھ تے ولھے“ وچ کیتا۔ اجیہا انسان جہڑا وسیب وچ کسے قسم دی منفی تبدیلی ویکھ کے گڑھدا اے۔ کہانیاں وچ جیہڑا ماحول پیش کیتا گیا اے اوہ آل دوال دا اے جیہڑا وسیب نال جڑے ہوون دی نشانکاری اے وسیب نال جڑت دے حوالیوں نال غلام حسین ساجد لکھدے نیں:

”پرتن“ ساڈے وسیب تے اوہدے بدلے رنگ نال جڑیاں کہانیاں

دی کتاب اے۔“ (13)

عرفان پاشا کول کہانی کہن دا جیہڑا فن اے اوہدے وچ مشاہدے دا ڈھیر کم اے مشاہدے نوں نگڑے انداز نال بیاننا وی اوہناں کول ڈھیر اے۔ اوہ جس سے اندر جیوت نیں او سے سے نال جڑیاں گلاں بیان توں ذرہ نہیں جھکدے تاں جے ویلے دی صحیح انداز نال عکاسی ہو سکے۔ چودھری نذیر احمد رمان دا کہانی پراگا ”پھٹ جگر دے“ شہزاد پبلیکیشنز امین پور فیصل آباد توں شائع ہوئی کتاب وچ 20 کہانیاں نیں جیہڑیاں تن توں چار صفحیاں تک ای کھلریاں نیں۔ کہانی دے کردار او سے وسیب دے نیں جس وچ لکھاری وسدا اے۔ چنگے مندے کارے کرن والے کرداراں

نال جُو یاں گلاں نوں کہانیاں دا موضوع بنایا گیا جس نال سماج دا اوہ مہاندرا دکھالی دیندا اے جیہڑا اصل مہاندرا اے ایہہ حقیقت نگاری دا اُچھا اُصول اے۔ صفر علی شاہ لکھدے نیں:

”ایہناں کہانیاں نوں پڑھ کے اچ لگدا اے جوں نذیر احمد ہو ریں ہر کردار
 نوں اندروں باہروں جان دے ہن۔ ایہہ چنگی گل لگی اے جوں کردار اپنے
 حقوق لین تے اوہدی منگ کرن دی جانکاری رکھدا اے۔ ایہناں نے
 صاف سٹھرے اُسلوب راہیں سٹھری پنجابی نوں نکھاریا اے جوں ہر گل کیتی
 نوں چنگی طرح سمجھ لوے۔“ (14)

حق دی جنگ ماٹیاں نوں ہمیشہ توں ای لڑنی پئی۔ جمہوری قدراں تے انسان دوستی دا جیہڑا رنگ دھرتی وچ
 ہونا چاہیدا اے اوہ جدوں کدھرے دکھالی نہیں دیندا تاں لکھاری نوں اپنیاں لکھتاں وچ حقاں دی منگ دی جانکاری
 دین دا پر بندھ کرنا پیندا اے۔

”ترقی پسند ادبی تحریک نے سماجی شعور دے ارتقاء، معاشرتی تقاضیاں دے
 بھروسے اظہار، علم و ادب وچ سائنسی نقطہ نظر جمہوری قدراں تے انسان
 دوستی دا خیال رکھیا اے۔“ (15)

کہانیاں دے بہتے کردار پینڈ و جیون توں لے گئے نیں پینڈ و رہتل تے پینڈ و وسیب کہانیاں نوں من بھاؤنا
 اے جس پاروں ساریاں کہانیاں وچ ایہہ ای رنگ اُگھڑواں دکھالی دیندا اے۔ نذیر ارمان دیاں کہانیاں دے کردار
 پینڈ و جیون وچوں لے گئے نیں، پینڈ و جیون، رہتل تے وسیب کہانیاں دا من بھاؤنا اے کہانی پراگے وچ اچھے
 موضوعاں توں ہٹ کے کوئی ہور موضوع نہیں بیانیا گیا۔ کہانیاں دا بیانن ڈھنگ اچھا اے جیویں کوئی وڈیرا اپنے نال
 ہتی سنا رہیا ہووے، سدھی سادی، سرل بیانیے والی کسے طرح دی تکنیکی مہارت توں واچھی۔ ”جھوٹیاں محبتاں“ تے
 ”جی اوئے میریا پترا“ ورگیاں کہانیاں نوں مثال وچوں پیش کیتا جاسکدا اے۔ ”جھوٹیاں محبتاں“ وچ سوانی دا
 مرکزی کردار جیہڑا ماٹے ماپیاں دی دھی اے اوس دے ماپے اک مل مالک دے گھر کم کردے سن۔ مل مالک دے
 منڈے اوس نال ویاہ کر کے اک مہینے بعد اوس نوں طلاق دے دتی اک ڈرامے ورگا ویاہ فیر سال گروں طلاق دوواں

کوئی وجہ لکھن دی کھیچل نہیں کیتی کہ سمند ہاں دا کارن کیسی بس ایویں ای کہانی وچ کچاپن تے کچاپن ساہمنے لیاندا گیا انج دے مسئلے لگ بھگ ہر کہانی وچ بھالے جاسکدے نیں۔ کہانیاں دا تاثر ماٹریاں دا استحصال اے۔ سماج دی ایس ای کوڑتن نوں حقیقت نگاری راہیں بیان کرن دا چار اے ڈاکٹر رونق آرا جہاں بیگم دا لکھنا اے:

”حقیقت نگاری کی سب سے بڑی عطا یہ ہے کہ اس نے ہمیں عام انسانوں اور عام ماحول میں رہ کر زندگی گزارنے کا سلیقہ، فن اور شعور دیا۔ موضوعات، معاصر اور روزمرہ زندگی سے لینے پر زور دیا۔ بیکسوں کے مسائل اور معاشرتی حقیقت نگاری کے خارجی خدو خال کی ترجمانی کو اولیت

دی“۔ (16)

حمید رازی نے نوبل پرائز جیتو ناول کارنجیب محفوظ دے ناول دا ترجمہ ”جدوں صدر قتل ہويا“ دے سرناویں ہٹھ کیتا تے بطور ترجمہ کار اپنی پچھان بنائی۔ اوہناں افریقی کہانیاں دا پنجابی وچ ترجمہ ”انھیرے توں دُور“ دے سرناویں ہٹھ کیتا دو کہانی پراگے ”زکھ ساڈے ویری“ تے ”دُھند“ وی نیں۔ ”زنگروٹ دا قتل“ ناول دا ترجمہ پنجابی ادبی بورڈ ولوں شائع ہو چکیا اے۔ نواں ناول ”کوٹھی نمبر 8“ نوں سانجھ پبلیکیشنز لاہور ولوں شائع کیتا گیا جس دی ریلوے کالونی دے واسیاں بارے کہانی 144 صفحیاں تے کھلری اے۔ ناول دی کہانی مُڈھ وچ دھیمے جیے انداز نال چلدی اے تے بُتر بارے گل کرے تاں ایہ ناول کدھرے کدھرے ڈاٹھری دی تکنیک لگدا اے ناول دے اخیر لے کجھ صفحیاں اُتے جہڑا سیاسی منظر نامہ اے اوں نوں حمید رازی ہوراں انج بیان کیتا جو یں واپڑیا اے سیاسی لوک کوں لوکائی داثوٹن کردے نیں تے اپنیاں من مانیاں وچ کوں بیڑا ڈوبدے نیں موضوع بنایا اے۔ چنگا ادیب اوہ اے جس نوں دیس نال محبت اے اوہ اچھے وچاراں داسنیہا لکھتاں راہیں دیندا اے جیہدے نال قوم نوں مثبت سوچ پروان کرن وچ مدد ملے اوہناں قومی مسئلیاں نوں اپنیاں لکھتاں وچ بیان کردیاں ہوئیاں جیوں دی اصل تصویر دکھائی اے تاں جو سچ بیان ہوئے۔ لکھاری نے ایس طرح جیوں داسپین ودھاوون وچ وڈا کردار ادا کیتا اے:

”ادب اور قومی مسائل کے رشتوں کا تعین ان لوگوں کے لیے کوئی مسئلہ نہیں ہے جو ادب کو زندگی کا نہ صرف عکاس بلکہ نباض اور رہنما سمجھتے ہیں اور جو

ادب کی مدد سے زندگی کا حُسن بڑھاتے اور زندگی کو زندہ رہنے کے قابل

بناتے ہیں۔“ (17)

اکرم کک جو راء تو تیاں نوں اُچے اُچے رُکھاں دیاں کھڈاں توں چوری کرداتے فیر جدوں اک چور ڈُگن توں تر بھکیا تے من گھڑت کہانیاں لگا۔ شاہدہ جو نوکرائی سی پراوس دا اصل ”دھندا“ ہو رہی جس ول ناول کار بڑے ڈھکویں اشارے نال گل کیتی ہزار ہزار دے نوٹ تے سرخی پوڈر مکھ تے مل کے شاموں شام میوگا رڈن توں باہر نکل جاو دی گل کردیاں حمید رازی نے کردار دے سارے چلن ساہمنے لیا کے رکھ دتے نیں۔ سنکھیپ نال گل وی کہہ دتی تفصیل لئی پڑھنہار نوں وی نال جوڑیا اے تے بہت ساریاں ان کہیاں گلاں نوں غیر محسوس انداز نال بیان کیتا اے۔ فن دی اُچھتا دسدی اے اوہناں وا دھو گلاں نہیں بیانیاں تے کرداراں نوں بیان لئی فنکارا نا اُسلوب ورتتے نیں چودھری نوں سدھے راہ تے لاوون وچ چودھرائی دا کردار وی بڑا اہم اے جدوں اوہناں نوں عام گھر وکے جیون وانگ لالچی سوانی دی تھاں اجہی سوانی ملی جو غلط کم کرن لئی نہیں پر یردی مثبت سوچ رکھن والے کردار نوں انج بیانیا اے:

”اوہدی بدلی ہوگئی تے چوہدرانی (چودھرائی) لئی سبھ کجھ سنہیا لانا اوکھا ہو

جائے گا پر چوہدرانی (چودھرائی) نے اوہنوں تھاپڑا مارا تے آکھیا بدلی ہو جاوے

کوئی گل نہیں پر غلط کم کدی نہیں کرنا۔ ایہ سُن کے اوہ شیر ہو گیا۔“ (18)

ناول دی کہانی نوں پڑھنہار واسطے من کچھواں بناوون لئی ناول کار نے جتھے وکھ وکھ کھیتراں نال سنہندھت کرداراں نوں دکھایا او تھے جیون دے کئی رنگاں نوں ورتیا جہدے کارن ناول دی کہانی رنگ بھری بن گئی۔ حمید رازی نے ناول اندر جیون دیاں کئی پرتاں بیانیا گیا ”کوٹھی نمبر 8“ دے دوا لے جیون نوں کھ رکھی کہانی دا تانا بانا بنیا اے نال اوہ آل دوا لے دے جیون نال اپنا تانا بنا لیندے نیں کڑا کے دیاں سردیاں تے شدید گرمی وچ دیس دی پینتی چالھی ورھے سیوا کرن والے جدوں پنشن لئی بینک ساہمنے ”ذلیل“ ہوندے نیں تاں اوس کرب نوں بیان کردیاں پنشنرز ساجد محمود دا وی ذکر کیتا اے پنشن دے حصول وچ ٹھنڈ وچ پورا ہو گیا پراوس نوں ادھی پنشن وی نہ ملی..... ایس دا قصور وار کون اے ایس طرح دے کئی سوال پڑھنہاراں دے ساہو میں حمید رازی ای رکھ سکدے نیں۔ زاہد حسن دا ناول ”کہانی اک ماں دی“ ناول دی کہانی اجیہی سوانی دے کردار دوا لے اے جس جیون دیاں اوکڑاں نوں سہیا بالاں

واسطے جیون دیاں اوکڑاں نوں مُکا ون دا جتن کیتا۔ ناول بارے پنجابی تے اردو دے منے پر منے ناول نگار مستنصر حسین تارڑ لکھدے نیں:

”زاهد حسن کے ناولوں میں جہاں نثر کی اتھری قوت ہے وہاں پنجاب کی گہری دانش بھی ہے۔ علاوہ ازیں اس نے اپنے آپ کو پنجابی زبان کی ترویج کیلئے وقف کر رکھا ہے۔ میں سمجھتا ہوں کہ وہ شفقت تنویر مرزا، سبط الحسن ضیغم، حسین شاہد، شریف کنجاہی، اکبر لاہوری اور انور علی ایسے لوگوں کا تسلسل ہے جنہوں نے اس زبان کے لیے لازوال خدمات سرانجام دیں۔ ان کی وجہ سے پنجابی ادب معتبر ہوا“۔ (19)

ناول وچ ماں دے کردار نوں فنکارانہ انداز نال بیان کیتا گیا اوہناں دے قربانی دے جذبے نوں مثال بنا کے پیش کیتا جیہڑا انسانیت داسبق دیندا دسد اے۔ پنڈ دے جیون توں شہراں وچ آون والی لوکائی نوں جس طرح دے مسئلیاں داساہمنا کرنا پیندا اے اوس دا ویرا اے۔ ماں دا کردار ”مرؤت“ تے ”موہ نال بھریا اے جو مُڈھ توں اخیر تک جذبے نال پُر چیا پیا اے۔ ناول دے مرکزی پاتردی اُساری ول خاص دھیان دتا گیا اے مُڈھ وچ پاتر لسا ہو رہیا سی تاں اوس نوں ویکھدیاں پڑھنہاراں دیاں اکھاں دے ساہویں وی آیا اوس نال اندر دے جذبات وی اُگھڑ کے ساہمنے آئے۔ ایس ناول دی کہانی شروع توں اخیر تیکر دلچسپی قائم رکھی کھلوتی اے۔ ناول دیاں کئی پرتاں نیں کدھرے پنڈاں تھاواں وچ واہی نیجی دیاں گلاں تے جاگیر دارانہ نظام بارے وی دسد اے کدھرے شہراں دی وسوں دے سکھ تے ڈکھ نوں انفرادی تے اجتماعی پدھر اُتے وستھار نال بیان کیتا اے۔ جدوں وتی وچ طاعون دی خوفناک وباء نے اپنے نچے گڈھے اوس ویلے سماج اندر کیہ واپڑیا سی اوس نوں ناول نگار نے ایویں بیانیا اے:

”کوئی اجیہا مردیاں زنانی جی جس تاریخ نوں بدلن وچ کوئی حصہ لیا ہووے یاں اوہدے وچ کوئی وادھا کیتا ہووے اپنے کسے عمل یاں کم وجھوں سوائے اک نامراد بیماری دے جیہنوں اسیں طاعون دے ناں توں جاندے۔“ (20)

ڈاکٹر محمد صغیر خان داناوٹ ”مولاچھ“ اے ایس توں پہلا اوہناں دے دو کہانی پراگے چھپ چکے نیں۔ ”مولاچھ“ وچ کہانی دھرت پریم دے جذبے نوں بیان کیتا اے ایہدے وچ جیہڑی تہذیب بیان کیتی گئی اے اوہ صدیاں پرانی پہاڑی تہذیب اے۔ ایس بارے ڈاکٹر محمد صغیر خان کہندے نیں:

”پہاڑی زبان، تہذیب نے کرداریں کئے مہاڑی محبت وی کوئی ایسے جیا کم دا، جیہڑا چول مول ہوئی گیا۔ اسے تعلق محبت نے جذبے نے ہتھیں مجبور ہوئی میں چنگی مندی پہاڑی لجنیں۔“ (21)

ناولٹ اندر دیس تے دھرتی نال سانگے دیاں مثالیں نیں پچھان تے تہذیب نال جُورے لوکاں دی گل بڑے آسان پیرائے وچ اے تاں جو پڑھنہار تیکر مکمل گل اپڑے اوہ لفظی بھل بھلیاں وچ نہ گواچیا رہے۔ اپنی پچھان اپنی تہذیب اٹھلی ہوندی اے۔ کوئی وی زندہ قوم اپنی تہذیب تمدن نوں وسار نہیں سکدی۔ ہر کیرت کور چاہل دا ناول ”تھوہراں دا پھل“ چھپیا جیہڑا اگر مکھی توں لپی انتر کر کے چھاپیا گیا لپی انتر عبد الحفیظ تے افضل ساحر دوواں رل کے کیتا، جس نوں سو دھن سنو ارن دی ذمے داری اعجاز نے سنبھالی۔ ناول دے کل صفحے 415 نیں۔ ناول دامڈھ جیہو دے کردارتوں اے گھریال دی ہوند پاروں دکھی سی۔ اوہ تعویز گنڈھے کرواندی دکھ دکھ بابیاں کول گئی کئی طرح دے جادو منتر کرن لگی پر بے کار مایوس ہو گئی تاں اپنے کھسم واسطے سوانی خرید کے لے آئی فیراوس سوانی توں اک پتر ہو یا ناول دی کہانی اگانہ ٹرپی۔ ناول وچ سماج دی وچار دھار انوں ڈھکویں ڈھنگ بیانیا گیا اے کہ کیویں لوکیں بے اولاد دی وچ جیندے تے اوہناں تے کیہ واپردی اے۔ ناول دا بیانیا بہت جذباتی اے جذبات نگاری منڈھ توں اخیر تیکر چلی جذبات نگاری دا اظہار کجھ انج اے:

”نیند دا نام و نشان نہیں سی۔ دونوں جی پلنگ تے نصیبو دے نال پے گئے۔ ساری رات اٹھ اٹھ کے اک دو جے توں چوری نصیب نوں چُمدے، پیار دے ہنو کے بھر دے رہے۔“ (22)

ناول کارانے جتھے جذبات نوں بیان دا ڈھنگ بہت ودھیا انداز نال نبھایا او تھے اوہناں ناول دی کہانی نوں من بھاؤنا بناو لئی منظر نگاری دی اٹکل نوں وی خوب جوڑی رکھیا جس کر کے لکھت دے کردار سامنے ٹردے

پھر دے دسدے نیس۔ کسے زبان دی ترقی وچ نثر دا کردار بہت اہم اے جے زیاد نثر وچ لکھیا جاوے تے زبان دی ودھوتری لئی اونا ای بہتر اے۔ اکہویں صدی دے مُڈھ نال پنجابی لکھن والیاں دا دھیان ایس پاسے اے کہ اوہ چنگی تے نگھر نثر ول دھیان دیون ہمت تے دلیری نال کم کرن والیاں دے کئی ناں سامنے آئے جیہناں پنجابی نثر نوں خاص کر کہانی دے کھیتر وچ گھائے پورن لئی ادم نال کم دے جتن دی لوڑ اے۔ پنجابی فکشن وچ اک ورھے 2021 وچ ایہیاں کتاباں دا وادھا ثبوت اے کہ پنجابی نثری کھیتر خاص کر کے فکشن وچ وادھا ہو رہیا اے تے نت نویں تجربے کیتے جا رہے نیں جو آون والے سے وچ ترقی دے وادھے دا اک وڈا ثبوت اے۔

حوالے

- 1- David Grambs, Literary companion Dictionary, Conwall(Britan)
Hartnal print, Bodnil, 1985, P:331
- 2- قدر آفاقی، پنجابی افسانہ تے ڈرامہ، لاہور، عزیز بکڈ پوار دو بازار، 1973، ص:13
- 3- بلدیو سنگھ دھالیوال، ڈاکٹر، کہانی شاستر تے پنجابی کہانی، پٹیالا: پنجابی یونیورسٹی، 2013ء، ص:45
- 4- آکاش، اوم پریم کٹیا، ص:175
- 5- جاوید بوٹا، چولاں دی برکی، لاہور: کتاب ترنجن، میاں جیمبرز ٹیمپل روڈ، 2021ء، ص:14
- 6- سعید الفت، ڈاکٹر، رہتل دیاں تصویراں، لاہور: سلیکھ بک میکرز سیکنڈ فلور مدینہ ٹاور مسلم ٹاؤن، 2021ء، ص:16
- 7- Singh, Pritam; Thandi, Shinder S. (1999). Punjabi Identity in a
Global Context. New Delhi: Oxford University Press. ISBN
978-0-19-564864-5
- 8- شہزاد اسلم، دریاواں دے ہانی، ص:142
- 9- صابر، علی صابر، بھکھ، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز 46/2 مزنگ روڈ، 2021ء، ص:11
- 10- شاہین زیدی۔ اوکھے پینڈے، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2021ء، ص:5
- 11- علی انور احمد، دو جی غلطی، لاہور: پنجابی مرکز، 129 عزیز منزل، حمزہ ٹاؤن، 19 واں کلو میٹر، فیروز پور
روڈ، 2021ء، ص:17
- 12- محمد احسان الحق، ڈاکٹر، افسانے کافن اور پریم چند کے افسانے، لاہور: الوتار پبلیکیشنز پوسٹ بکس
نمبر 7104، 2004ء، ص:47
- 13- پاشا، عرفان، پرتن، فلیپ

- 14- نذیر احمد ارمان، چودھری، پھٹ جگر دے، فیصل آباد: شہزاد پبلیکیشنز امین پورہ، 2021ء، ص: 10
- 15- واصف لطیف، ترقی پسند تحریک تے پنجابی شاعری، لاہور: پلاک، 1- فذانی سٹیڈیم فیروز پور روڈ، 2018ء، ص: 65
- 16- رونق جہاں بیگم، ڈاکٹر، اردو افسانے میں حقیقت نگاری، علی گڑھ: ایجوکیشنل بک ہاؤس، علی گڑھ مسلم یونیورسٹی مارکیٹ، 2007ء، ص: 27
- 17- قاسمی، احمد ندیم، تہذیب و تمدن، لاہور: پاکستان بکس اینڈ لٹری سائونڈ 25 لوئر مال، 1999ء، ص: 210
- 18- رازی، حمید، کوٹھی نمبر 8، لاہور: سانجھ پبلیکیشنز 46/2 مزنگ روڈ، 2021ء، ص: 111
- 19- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی، لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ 2- کلب روڈ نرسنگھ داس گارڈن، شاہراہ قائد اعظم، 2021ء، ص: 25
- 20- زاہد حسن، کہانی اک ماں دی، ص: 58
- 21- محمد صغیر خان، ڈاکٹر، مولا چھ، لاہور: حلیمہ سنٹر، غزنی سٹریٹ اردو بازار، 2021ء، ص: 4
- 22- چاہل، ہر کیرت کور، تھوہراں دے پھل، لاہور: سلیکھ بک میکرز سیکنڈ فلور مدینہ ٹاور مسلم ٹاؤن، 2021ء، ص: 144